

Dlaczego efekty aglomeracji i dyfuzji mogą zmniejszać nierówności rozwojowe ?

Zarys treści: Podstawą dla skutecznych działań zmierzających do ograniczenia skali nierówności rozwojowych w przestrzeni jest określenie i zastosowanie właściwego paradygmatu polityki regionalnej. Jego wybór i konkretyzacja opiera się z jednej strony na przyjętych założeniach teoretycznych, a z drugiej strony na wybranym sposobie działań operacyjnych, które stanowią podstawę dla programowania i realizacji publicznej interwencji rozwojowej. Celem niniejszego artykułu jest systematyzacja podstaw teoretycznych oraz identyfikacja możliwości wykorzystania praktycznego koncepcji aglomeracji i dyfuzji w praktyce polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie (*place-based policy*). Postępowanie badawcze składa się z dwóch zasadniczych etapów. W pierwszym kroku dokonuje się systematyzacji podstaw teoretycznych i wykorzystania praktycznego koncepcji aglomeracji i dyfuzji w działaniach polityki rozwoju. W drugim kroku przedstawia się możliwości ich zastosowania w dominującym obecnie podejściu do programowania i realizacji polityki regionalnej opartym na orientacji terytorialnej. Wyniki przeprowadzonej analizy wskazują na możliwość i potrzebę wykorzystania podstaw teoretycznych koncepcji aglomeracji i dyfuzji rozwoju dla poprawy efektywności i skuteczności działań interwencyjnych polityki regionalnej. Szansą dla optymalizacji jej programowania i realizacji powinno być pełne wdrożenie w praktykę założeń polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie (*place-based policy*).

Słowa kluczowe: rozwój regionalny, polityka regionalna, aglomeracja, dyfuzja, model polaryzacyjno-dyfuzyjny, *place-based policy*.

JEL codes: R11, R19, R58

Wprowadzenie

Nierówności rozwojowe są permanentną cechą otaczającej nas rzeczywistości. Ich rozpatrywanie dotyczy różnych wymiarów. Jednym z najważniejszych, a dla geografa społeczno-ekonomicznego podstawowym, jest wymiar przestrzenny. Jego rola wzrasta wraz z upowszechnieniem podejścia charakterystycznego dla ekonomii/przestrzeni przepływów (*space of flows*) (Hudson, 2004; Castells, 2004), podkreślającego podstawowe znaczenie relacji a nie stanów we współczesnej gospodarce. O jego znaczeniu świadczy również fakt, że geograficzne nierówności rozwoju są postrzegane jako podstawa trwania kapitalizmu (Harvey, 2016), a ich występowanie interpretuje się wręcz jako naturalną prawidłowość, a nie zaburzenie funkcjonowania systemu społeczno-gospodarczego (Amin, 2004). Nie zmienia to jednak faktu, że podstawy teoretyczne rozwoju regionalnego, analizując mechanizmy i prawidłowości różnicowania się przestrzennego procesów rozwojowych przyjmują ich występowanie albo jako efekt zakłóceń procesu rozwoju albo jako ich nieunikniony fenomen.

W pierwszym podejściu bazuje się na hipotezie rozwoju równomiernego zakładającej, że naturalnym stanem gospodarki jest równowaga i dążenie do jej osiągnięcia, wykorzystywanej m.in. w teoriach neoklasycznych, w teoriach neokeynsofskich i w modelach fazowych. W drugim podejściu podkreślającym tzw. naturalne cechy samego rozwoju społeczno-gospodarczego przyjmuje się hipotezę rozwoju nierównomiernego zakładającą, że istnienie w gospodarce nierównowagi jest siłą sprawczą rozwoju, wykorzystywaną m.in. w teorii biegunów wzrostu, teorii polaryzacji, teorii rozwoju endogenicznego (Gorzelał, 1989). Z kolei ramy współczesnych poszukiwań optymalnych sposobów programowania i realizacji polityki regionalnej oraz kształtowania w ramach jej interwencji czynników rozwoju wyznaczają dwie skrajne co do założeń koncepcje *place-neutral approach* oraz *place-based approach* (Churski, 2018). Stanowią one odpowiedź na nowe wyzwania polityki regionalnej wynikające z nieustannie zmieniających się uwarunkowań globalnych (Churski i inni, 2018a). Pierwszy nurt poszukiwań wykorzystuje *place-neutral approach* bazując na założeniach akcentowanych w Raporcie Banku Światowego (Reshaping economic..., 2009), w tym dotyczących polaryzacji i dyfuzji rozwoju przy jednoczesnej promocji aprzestrzennych polityk publicznych zakładających udzielanie interwencji bez uwzględniania specyfiki poszczególnych terytoriów oraz orientacji działań na mieszkańców mogących optymalnie wykorzystać efekty aglomeracji, mobilności i specjalizacji dla poprawy swoich warunków życia¹ (Gill, 2010). Drugi nurt poszukiwań *place-based approach* znalazł zastosowanie dla sformułowania założeń reform polityki regionalnej Fabrizio Barci (2009) promowanej m.in. poprzez rekomendacje zawarte w raportach OECD (How regions..., 2009; Regions Matter..., 2009). W tym nurcie dyskusji przeważa pogląd, że skuteczna polityka regionalna wymaga reorientacji w kierunku zintegrowanego podejścia zorientowanego terytorialnie.

Celem niniejszego artykułu jest systematyzacja podstaw teoretycznych oraz identyfikacja możliwości wykorzystania praktycznego koncepcji aglomeracji i dyfuzji w praktyce polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie. Postępowanie badawcze składa się z dwóch zasadniczych etapów. W pierwszym kroku dokonuje się systematyzacji podstaw teoretycznych i wykorzystania praktycznego koncepcji aglomeracji i dyfuzji w działaniach

¹ Przedmiotowe podejście określane jest w literaturze przedmiotu również jako *people based policy*, czyli działań skoncentrowanych przede wszystkim na mieszkańcach oraz ich możliwościach rozwoju, niezależnie od ich lokalizacji (Bentley, Pugalís, 2014). Należy jednak pamiętać, że pojęcie to wykorzystywane było pierwotnie przez innych autorów dla określenia działań, które koncentrując się na mieszkańcach konkretnych terytoriów zwracają przy tym uwagę bardziej na ich zakorzeniony kapitał ludzki i społeczny oraz zakorzenione możliwości ich rozwoju niż jedynie ich zasoby materialne i możliwości ich ekonomicznego zagospodarowania (*place-based people strategies*) (Ladd, 1994). Wskazana niejednoznaczność prowadzi do nieuzasadnionych merytorycznie na gruncie polityki regionalnej debat traktujących koncepcje *place-based policy* w opozycji do *people-based policy* (Garcilazo i inni, 2010).

polityki rozwoju. W drugim kroku przedstawia się możliwości ich zastosowania w dominującym obecnie podejściu do programowania i realizacji polityki regionalnej opartym na orientacji terytorialnej (*place-based policy*). Prezentowane fakty i opinie stanowią podstawę dla sformułowania końcowych wniosków i rekomendacji.

Model polaryzacyjno-dyfuzyjny w przemianach paradygmatu polityki spójności

Polityka regionalna jest formą interwencji w proces rozwoju finansowaną ze środków publicznych. Z punktu widzenia celów rozwoju regionalnego jej podstawowym zadaniem jest wzmacnianie konkurencyjności gospodarek regionalnych. Z jednej strony jego realizacja powinna prowadzić do poprawy warunków i efektów działalności gospodarczej, gwarantujących wzrost poziomu i warunków życia mieszkańców. Z drugiej strony powinna ona skutkować ograniczeniem skali przestrzennych różnicowań poziomu rozwoju. Wybór skutecznego sposobu osiągnięcia tak określonych celów stanowi źródło podstawowego dylematu polityki regionalnej. Dotyczy on zarówno przyjmowanych założeń teoretycznych, jak i wyboru sposobu działań operacyjnych sprowadzając się do przeciwstawiania dwóch paradygmatów wyrównawczego i polaryzacyjno-dyfuzyjnego. Dotychczas dominujący paradygmat wyrównawczy opiera się na hipotezie rozwoju równomiernego, przyjmującej że naturalnym stanem gospodarki jest równowaga i dążenie do jej osiągnięcia oraz na założeniach konwergencji (Barro, Sala-i-Martin, 1991; 2004), które uzasadniają kierowanie wsparcia do obszarów słabszych, zakładając, że ich rozwój jest szybszy i odbywa się przy niższych nakładach w stosunku do rozwoju obszarów silnych ekonomicznie. Brak oczekiwanego poziomu efektywności interwencji wyrównawczej stanowił podstawę dla poszukiwania alternatyw i w konsekwencji upowszechnienia paradygmatu polaryzacyjno-dyfuzyjnego. Bazuje on na założeniu o możliwości, a wręcz potrzebie wspierania obszarów aglomeracji rozwoju w celu poprawy ich poziomu konkurencyjności w wymiarze zewnętrznym, w tym globalnym oraz tworzeniu warunków dla rozprzestrzenienia efektów rozwojowych na obszary otaczające, w tym peryferyjne, przygotowane na wykorzystanie tych oddziaływań (Spolaore, Wacziarg, 2009). Z jednej strony warunki te powinny stanowić konsekwencję efektów aglomeracji (*agglomeration effects*) prowadzących do polaryzacji rozwoju. Z drugiej strony powinny one bazować na efektach “rozlewania” (*spillover effects*) związanych z dyfuzją rozwoju kreowaną przez obszary rozwoju i wzrostu pozytywnie absorbowaną przez obszary otaczające, dzięki posiadanym przez nie zasobom, które wraz ze

stopniem dostępności i otwarcia, determinują ich możliwości adaptacyjne (Gaustella, Timpano, 2010; Smętkowski, 2011; Wójcik, Herbst, 2011).

Podstaw teoretycznych dla identyfikacji oraz interpretacji prawidłowości związanych z rozprzestrzenianiem się rozwoju w przestrzeni ekonomicznej, zgodnie z właściwościami związanymi z jego aglomeracją i dyfuzją, należy poszukiwać w nurcie badań ekonomiczno-geograficznych, który opiera się na teoriach wyjaśniających procesy rozwojowe w oparciu o ścieżkę rozwoju nierównomiernego, rozwiniętym na gruncie krytyki koncepcji równowagi gospodarczej i zrównoważonego wzrostu (Hansen, 1972; Todd, 1974). Obejmują one zarówno dorobek tradycyjnych koncepcji teoretycznych, jak również współczesnych ich adaptacji oraz nowych podejść teoretyczno-metodologicznych. Na gruncie tradycyjnych koncepcji teoretycznych dwie z nich należy uznać za podstawowe. Pierwszą jest, wywodząca się ze szkoły francuskiej, koncepcja biegunów wzrostu, zaproponowana w 1949 przez Perroux (1955), którą następnie modyfikowano odchodząc od ujęcia sektorowego w kierunku ujęcia przestrzennego, w koncepcji regionu spolaryzowanego Boudevilla oraz teorii wzrostu spolaryzowanego Paelincka, i którą w literaturze przedmiotu uważa się za fundament wszystkich współczesnych teorii polaryzacji² (Grzeszczak, 1978; Grzeszczak, 2007). Drugą jest, mająca rodowód amerykański, koncepcja rdzeni i peryferii zaproponowana przez Friedmanna, którą powszechnie uważa się za najbardziej dojrzałą próbę stworzenia teorii rozwoju spolaryzowanego, w znaczeniu teorii rozwoju regionalnego³ (Friedmann i Alonso, 1964; Friedmann, 1967; 1974;). Nie wchodząc w szczególności różnic tych koncepcji omówione już w literaturze (Smętkowski 2013; Kisiąła, Stępiński, 2013; Churski, 2014), są one bardzo przydatne do wyjaśniania prawidłowości związanych z rozprzestrzenianiem się procesów rozwojowych w przestrzeni ekonomicznej. Wynika ona m.in. z faktu, że wspólną cechą teorii biegunów wzrostu oraz koncepcji rdzeni i peryferii jest postrzeganie procesu rozwoju przez pryzmat jego polaryzacji bazującej na efektach korzyści aglomeracji (w rozumieniu Marshalla-Arrowa-Romera, Portera lub Jacobs), w obszarach wzrostu oraz jego dyfuzji bazującej na efektach rozlewania się na obszary otaczające. Należy jednak podkreślić, że nie chodzi w tym przypadku jedynie o wspomnianą już klasyczną przestrzenną dyfuzję znaną z prac Hägerstranda (1951; 1952; 1967), która opiera się na procesie rozprzestrzeniania się

² Obok Perrouxa za głównych twórców teorii biegunów wzrostu uważa się Myrdala autora teorii „skumulowanych przyczyn” i koncepcji polaryzacji regionalnej (Myrdal, 1957) i Hirschmana autora koncepcji polaryzacji sektorowo-regionalnej (Hirschmann, 1958), których ustalenia są cenne zwłaszcza dla określania prawidłowości związanych z wpływem biegunów wzrostu na ich otoczenie, co jest istotą rozprzestrzeniania się procesów rozwojowych (Grzeszczak, 2007).

³ Obok Friedmanna ważne ustalenia w tym zakresie poczynił również Lasuen, który zaproponował szeroką, sektorowo – przestrzenną, interpretację procesów polaryzacji rozwoju (Lasuen, 1969).

w przestrzeni ekonomicznej konkretnych schumpeterowskich innowacji (Schumpeter, 1960). Proces oddziaływania biegunów wzrostu na obszary słabsze gospodarczo rozpatrywany jest w szerszym kontekście i nawiązuje to do doktryny liberalnej w ekonomii. Zakłada ona swobodę wyrównywania poziomu rozwoju bez konieczności stosowania interwencjonizmu państwowego, który mógłby prowadzić np. do uzależniania obszarów otaczających rdzenie od wsparcia socjalnego (Richardson, 1973; 1984; 2011). Warunkiem dla uruchomienia tego procesu jest wzmacnianie efektów oddziaływania obszarów rdzeniowych przy jednoczesnym otwarciu się przygotowanych do tego procesu obszarów otaczających na czynniki egzogeniczne. Może to w konsekwencji prowadzić do pozytywnego oddziaływania obszaru o wyższym poziomie rozwoju na jego otoczenie. Nie musi ono wiązać się z dyfuzją innowacji, ale przykładowo może dotyczyć poprawy wyposażenia infrastrukturalnego, dzięki czemu na obszarach otaczających rdzenie poprawia się dostęp do miejsc pracy i do usług wyższego rzędu oraz podnosi się poziom życia jego mieszkańców (Knowles, i inni, 2008; Komornicki i inni, 2010). Zmiany te uruchamiają procesy rozwojowe, które ograniczają recesję i odpływ ludności, co pozwala traktować obszary słabsze gospodarczo jako peryferia wstępujące (*upward peripheries*) (Asheim i inni, 2011). Omawiane oddziaływanie może jednak również skutkować negatywnymi następstwami związanymi przykładowo z uzależnieniem technologicznym, drenażem kapitału ludzkiego oraz „wypłukiwaniem” innych czynników rozwojowych, co prowadzi do odpływu ludności i trwałej recesji oraz klasyfikuje obszary otaczające jako peryferia zstępujące (*downward peripheries*) (Coorado i inni, 2009). Zadaniem polityki regionalnej w tych warunkach jest z jednej strony ograniczanie barier rozwoju w obszarach jego aglomeracji w celu wzmacniania ich pozycji konkurencyjnej budującej ich możliwości oddziaływania na otoczenie. Z drugiej strony polityka regionalna powinna zmierzać do ograniczania negatywnych skutków oddziaływania i wzmacniać ich pozytywny wymiar. Taki sposób rozumienia procesów rozwoju i jego przestrzennych konsekwencji znajduje również zastosowanie we współczesnych modelach i koncepcjach ekonomicznych opierających się na założeniach koncepcji rozwoju spolaryzowanego. Dwie z nich wydają się być podstawowe: teoria rozwoju endogenicznego – zapoczątkowana pracami Romera (1986, 1990, 1994) i Lucasa (1988) oraz koncepcja nowej geografii ekonomicznej będąca właściwie nową teorią rozwoju spolaryzowanego – związana z pracami Krugmana (1991a; 1991b; 1995). W koncepcjach tych odchodzi się od liberalnego założenia uznającego jednoznaczny prymat mechanizmu rynkowego nad interwencjonizmem gospodarczym oraz od jednolitej, liniowej wizji rozwoju, uznając, że każdy obszar ma swoje specyficzne zasoby endogeniczne, które warunkują jego trajektorię rozwoju (Tödtling, Trippel 2005). Obok

zasadniczej zmiany w podejściu do czynników rozwoju, w tym innowacji (przyjęcia ich endogenicznego charakteru), szerokiego ujęcia kapitału nie ograniczającego się jedynie do jego materialnego charakteru, podkreślają one znaczenie efektów aglomeracji i dyfuzji rozwoju. Ich przejawami m.in. procesy uczenia przez działanie, rozlewania się wiedzy (Doloreux, Shearmur, 2011) oraz nowe formy organizacji działalności gospodarczej, takich jak np. grona (*clusters*) rozwoju, centra innowacji, czy sieci gospodarcze (Porter, 1990).

Niewystarczająca efektywność podejścia wyrównawczego oraz obniżający się poziom konkurencyjności europejskich regionów przy, jak się okazało, bardzo wysokiej ich wrażliwości na zjawiska kryzysu w warunkach globalizacji stały się przyczyną zwrócenia uwagi na możliwość wykorzystania modelu polaryzacyjno – dyfuzyjnego w praktyce działań interwencyjnych (Growing unequal..., 2008; Barca, 2009; How regions..., 2009; Regional Policy..., 2009; Reshaping Economic..., 2009). Konkretyzacja działań w tym zakresie miała miejsce w ramach programowania i implementacji wieloletnich ram finansowych polityki spójności Unii Europejskiej (UE) 2007-2013. Wśród najważniejszych uwarunkowań wprowadzanych zmian wskazywano na potrzebę rozszerzenia interwencji zgodnie z hasłem „polityka spójności dla wszystkich”, co miało swoje symboliczne znaczenie w obliczu bardzo dotkliwych ekonomicznie i społecznie konsekwencji kryzysu gospodarczego 2008 roku. Zmiana modelu wyrównawczego na model polaryzacyjno-dyfuzyjny oznacza konieczność przyjęcia funkcjonalnego ujęcia spójności, a w konsekwencji odejścia od jej klasycznego postrzegania, stawiającego spójność w opozycji do konkurencyjności. Należy podkreślić, że ujęcie funkcjonalne spójności, jak podkreśla Gorzelak (2009), nie stoi w sprzeczności z dążeniem do konkurencyjności. Spójność rozumiana funkcjonalnie i zachodząca w trzech jej wymiarach: ekonomicznym, społecznym i terytorialnym zwiększa konkurencyjność obszaru rozumianą jako suma konkurencyjności przedsiębiorstw oraz konkurencyjności ich otoczenia. Tak rozumiana spójność obniża koszty transakcyjne przedsiębiorstw korzystających z dobrze funkcjonujących powiązań komunikacyjnych, rozwijającego się otoczenia instytucjonalnego oraz mobilnych zasobów pracy charakteryzujących się wysokim poziomem kapitału ludzkiego i społecznego. Podejście takie wymaga przyjęcia założenia, że występowanie spójności, nie powinno oznaczać stanu wyrównania różnic, a jedynie, jak wskazano na wstępie, osiągnięcie poziomu zróżnicowania akceptowanego społecznie (Faludi 2006; Molle 2007). Prowadzi to w konsekwencji do przesunięcia szali podstawowego dylematu związanego z ukierunkowaniem polityki regionalnej z wyrównywania (*equity*) na efektywność (*efficiency*), przy jednoczesnej reorientacji podstaw teoretycznych, podejścia

rozwojowego, strategii interwencji, jej koncentracji merytorycznej i przestrzennej, wykorzystywanych narzędzi oraz głównych podmiotów ją realizujących (patrz tabela 1).

Tabela 1

Paradygmat wyrównawczy ver. paradygmat polaryzacyjno-dyfuzyjny polityki regionalnej

Aspekty	PARADYGMAT WYRÓWNAWCZY	PARADYGMAT POLARYZACYJNO-DYFUZYJNY
TEORIA	<ul style="list-style-type: none"> teoria bazy ekonomicznej hipoteza konwergencji 	<ul style="list-style-type: none"> sektorowe i regionalne modele polaryzacyjne nowa teoria wzrostu endogenicznego nowa geografia ekonomiczna
PODEJŚCIE ROZWOJOWE	<p>odgórne (top-down) prymat polityki interregionalnej nad intraregionalną podejście sektorowe</p>	<p>oddolne (bottom-up) prymat polityki intraregionalnej nad interregionalną podejście zintegrowane</p>
STRATEGIA		
KONCENTRACJA MERYTORYCZNA	KOMPENSACJA	
	nie zawsze efektywne działania interwencyjne na obszarach problemowych skutkujące dywergencją rozwojową	działania promocyjne kształtujące warunki dla spójności funkcjonalnej wykorzystujące specyfikę zasobów endogennych obszarów słabiej rozwiniętych (<i>place-based policy</i>), zwiększające ich możliwości absorpcji procesów rozwojowych oraz prowadzące do osiągnięcia „masy krytycznej” zapewniającej dalszy samodzielny rozwój
KONCENTRACJA PRZESTRZENNA	KONKURENCYJNOŚĆ	
	brak koncentracji na wybranych czynnikach konkurencyjności prowadzący do nieskoncentrowanej interwencji opierającej się na wielu, nakładających się działaniach	precyzyjnie określone czynniki konkurencyjności i strategicznie skoncentrowana merytorycznie interwencja służąca ich wzmacnianiu i tworzeniu przy jednoczesnym uwzględnieniu konieczności tworzeniu warunków do rozprzestrzeniania się procesów rozwojowych z rdzeni na peryferia
	prymat wymiaru sektorowego nad terytorialnym, regiony administracyjne klasyfikowane na podstawie ich skali deficytów rozwojowych bez uwzględnienia ich wewnętrznych różnicowań oraz relacji między obszarami rdzeniowymi i otoczeniem	prymat wymiaru terytorialnego nad sektorowym, regiony funkcjonalne delimitowane na podstawie zasięgu relacji zachodzących między obszarami rdzeniowymi i otoczeniem, integracja terytorialna działań rozwojowych sprzyjających koordynacji interwencji sektorowych poprzez ich dostosowanie do specyfiki poszczególnych terytoriów oraz wzmocnieniu efektów rozprzestrzeniania się procesów rozwojowych
NARZĘDZIA	subwencje i pomoc publiczna, bezzwrotna pomoc finansowa	montaż finansowy wykorzystujący PPP, kapitał ludzki i kapitał socjalny zapewniające współpracę, usieciowienie, integracja narzędzi „miękkich” i „twardych” bezzwrotna i zwrotna pomoc finansowa
PODMIOTY	administracja rządowa, administracja samorządowa	wielopoziomowe współzrządzenie (multilevel governance)

Źródło: Churski 2014.

Proces włączania merytorycznych założeń tej zmiany w realne ramy interwencji publicznych przebiegał jednak zaskakująco wolno i napotykał na bardzo poważne

przeszkody, często o stricte politycznym charakterze. Na domiar złego problematyka rozwoju spolaryzowanego stała się przedmiotem rywalizacji głównych ugrupowań politycznych w Polsce (m.in. Porównanie modeli..., 2013). Prowadzi to do daleko idących i nie do końca precyzyjnych deklaracji odrzucających możliwość wykorzystania modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnego w praktyce polityki regionalnej w aktualnym paradygmacie rozwoju w Polsce lub ciekawych zabiegów semantycznych stosowanych w założeniach koncepcji rozwoju kraju obowiązującej do 2015 roku. Przykładowo model polaryzacyjno-dyfuzyjny na założeniach, którego programowano rozwój kraju w pierwszej dekadzie XXI wieku (Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego..., 2009; Koncepcja Przestrzennego..., 2011; Strategia Rozwoju Kraju 2020, 2012), został nazwany w Polsce modelem „polaryzacyjno-absorbcyjnym”. Miało to akcentować, obok wsparcia obszarów silnych ekonomicznie, dbałość rządu o obszary słabsze gospodarczo, których rozwój jest zależny od relacji z otoczeniem, w tym przyjmowania efektów rozwojowych z biegunów wzrostu, co wymaga kształtowania ich możliwości absorpcyjnych. Bardzo podobne działania podejmowały władze regionalne. Dobrym przykładem w tym zakresie są doświadczenia Wielkopolski. W Strategii Rozwoju Wielkopolski do 2020 roku (2005) zaproponowano merytorycznie uzasadnioną interpretację lansowanego wówczas przez rząd na poziomie krajowym modelu rozwoju polaryzacyjno-dyfuzyjnego, łącząc ją jednak z nie do końca nieuzasadnionymi zabiegami definicyjnymi. Przyjęto bowiem, że „... na poziomie regionalnym warto rozszerzyć rozumienie tego modelu. Nie można zakładać, że wspieranie biegunów wzrostu wystarczy, by pojawiła się dyfuzja na obszary je otaczające. Ważne jest równoczesne wzmacnianie zdolności do odbioru tej dyfuzji, czyli korzystania z niej. Obszary otaczające należy z jednej strony wyposażać w zdolności do absorbowania czynników rozwojowych z zewnątrz, a z drugiej w zdolności do wykorzystywania potencjałów własnych. Zgodnie z powyższym należy rekomendować regionalny model rozwoju zakładający rozwój dyfuzyjno-absorbcyjny, w odróżnieniu od krajowego modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnego, zakładający wzajemnie korzystne relacje między biegunami wzrostu a ich otoczeniami. Spolaryzowana przestrzeń powinna rozwijać się w wyniku wzajemnie korzystnych oddziaływań biegunów i otoczenia, czyli w wyniku dyfuzji rozwoju z biegunów na otoczenie, ale równocześnie dzięki wzrastającym zdolnościom otoczenia do wchłaniania korzystnego oddziaływania czynników zewnętrznych. Poszczególne obszary należy widzieć jako układy funkcjonalne. Dyfuzja i absorpcja powinny być równoważnymi czynnikami rozwoju. Ponadto, model ten powinien być dynamiczny, co oznacza, że przestrzeń regionu to nie obszar administracyjny, ale wzajemnie powiązane ze sobą potencjały i zachodzące między nimi procesy...” (Strategia Wielkopolska..., 2012, s.63-

64). W odniesieniu do przedstawionych przykładów pojawia się jednak zasadne pytanie: Czy zabiegi semantyczne zmieniają cokolwiek w obiektywnie zachodzących prawidłowościach procesów rozwoju społeczno-gospodarczego różnicujących go w naturalny sposób w przestrzeni? Odpowiedź wydaje się być oczywista.

W poszukiwaniu utraconej skuteczności - polityka regionalna zorientowana terytorialnie *place based-policy*

W ostatniej dekadzie w dyskusjach ukierunkowanych na poszukiwanie bardziej skutecznych i przynoszących lepsze efekty form oraz narzędzi interwencji rozwojowej na znaczeniu zyskuje podejście zorientowane terytorialnie. Wydaje się, że jego idea bardziej koncentruje się na aspektach systemowo-narzędziowych, a w mniejszy sposób wchodzi wprost w polemikę z dotychczas praktykowanymi paradygmatami: wyrównawczym i polaryzacyjno-dyfuzyjnym. Podejście zorientowane terytorialnie, co potwierdzają doświadczenia poszczególnych państw w bieżącym okresie programowania i realizacji polityki regionalnej, może bowiem być wykorzystane zarówno w celu realizacji wsparcia wyrównawczego, jak również w celu lepszego wykorzystania przez terytoria obiektywnie występujących zróżnicowań w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Należy podkreślić, że jego założenia opierają się na rozpoznawaniu potrzeb każdego terytorium, a tym samym nie eliminują z oddziaływania polityki spójności żadnego obszaru i jego mieszkańców.

Upowszechnienie podejścia terytorialnego w polityce regionalnej jest swoistym procesem długiego trwania. Jego geneza wiąże się z konsekwencjami przemian społeczno-gospodarczych mających miejsce w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XX wieku, które negatywnie zweryfikowały dotychczasowe makroekonomiczne modele rozwoju i doprowadziły do przyjęcia założenia o przewadze procesów *bootom-up* nad procesami *top-down* (Jewtuchowicz, 2016). Od tego momentu systematycznie zwracano uwagę na potrzebę uwzględniania terytorium oraz konieczność większego brania pod uwagę czynników terytorialnych w kształtowaniu procesów rozwojowych (*territory matters*) (Churski, 2018). Doprowadziło to do poszerzenia pojęcia rozwoju w ujęciu celowościowym z dotychczasowego dążenia do spójności ekonomicznej i spójności społecznej o jego wymiar przestrzenny związany ze spójnością terytorialną, co zostało sformalizowane zapisami Traktatu Lizbońskiego (2007). Ważnym katalizatorem dla wzrostu zainteresowania

terytorium w działaniach polityki rozwoju była recesja gospodarcza jaka dotknęła większość krajów świata w wyniku kryzysu finansowego zapoczątkowanego upadkiem we wrześniu 2008 roku, zwracając uwagę na problem podatności gospodarki na kryzys (Economic Crisis..., 2009). Doprowadziło to do redefinicji czynników rozwoju i interpretacji ich oddziaływania w wymiarze gospodarczym, społecznym oraz terytorialnym, zwłaszcza na obszarach wymagających wzmocnienia odporności na zjawiska kryzysowe (co dotyczy większość regionów państw członkowskich UE) (ECR2: Economic Crisis..., 2014).

Jak słusznie zauważają Neumark i Simpson (2014) podstawy teoretyczne polityki regionalnej ukierunkowanej terytorialnie bazują na kilku istotnych prawidłowościach dobrze określonych w teorii geografii ekonomicznej i ekonomii, zwłaszcza w koncepcjach rozwoju endogenicznego, nowej geografii ekonomicznej oraz podejściu instytucjonalnym. Wśród nich do najważniejszych uznać należy: efekty aglomeracji, efekty sieci, przepływy wiedzy, czynniki lokalizacji działalności gospodarczych, niedopasowania przestrzenne, oraz motywacje kapitału do działań ukierunkowanych terytorialnie (Churski, 2018). *Place-based policy* opiera się na dwóch podstawowych założeniach. Po pierwsze zakłada się, że każde miejsce ma swoją specyfikę ekonomiczną, społeczną, kulturową i instytucjonalną, która kształtując się spontanicznie i/lub poprzez celową interwencję w czynniki rozwoju, tworzy jego kapitał terytorialny (Camagni, 2008). Po drugie skuteczne wykorzystanie tego kapitału wymaga wiedzy i umiejętności w zakresie stosowania polityk rozwojowych. Tylko ten kto wie jakie, gdzie i kiedy czynniki rozwoju wymagają tworzenia lub wzmocniania może osiągać wzrost efektywności interwencji rozwojowej (Barca i inni, 2012). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że wskazane prawidłowości teoretyczne podejścia zorientowanego terytorialnie są w pełni zgodne z efektami, na których opiera się koncepcja aglomeracji i dyfuzji rozwoju. Tym samym podejście zorientowane terytorialnie może i jak się wydaje powinno stanowić podstawę dla programowania interwencji uwzględniającej ich przebieg. Dodatkowo wskazywana w nim konieczność uwzględnienia specyfiki terytorium oraz dostosowania do niej zakresu i form interwencji przy funkcjonalnym podejściu do rozwoju wprost odpowiada na wskazywaną wcześniej dychotomię potrzeb obszarów aglomeracji rozwoju oraz obszarów poddawanych efektom jego dyfuzji. Dychotomii, która w podejściu zorientowanym terytorialnie potwierdza się w jego dwóch podstawowych celach: efektywności i inkluzji społecznej. Przenikających się, a nie przeciwstawianych. W ten sposób w przedmiotowym podejściu rozwiązaniu ulega kluczowy problem jaki dotyczy działań wykorzystujących efekty aglomeracji i dyfuzji, a którym jest terytorialna determinacja potrzeb wynikająca z jednej strony ze zróżnicowanych zasobów, a z drugiej strony z

położenia poszczególnych obszarów będących przedmiotem działań interwencyjnych. Podejmowane w ten sposób działania mają doprowadzić do osiągnięcia masy krytycznej (*critical mass*), która mogłaby wywrzeć trwały wpływ na zmiany rozwojowe na poziomie lokalnym i regionalnym, a w konsekwencji krajowym i europejskim.

Zasady polityki regionalnej ukierunkowanej terytorialnie zostały kompleksowo usystematyzowane i skonkretyzowane operacyjnie przez Fabrizio Barcę (2009) w jego niezależnym Raporcie pt. *PROGRAM DLA ZREFORMOWANEJ POLITYKI SPÓJNOŚCI. Podejście ukierunkowane terytorialnie w osiąganiu celów i oczekiwań Unii Europejskiej (AN AGENDA FOR A REFORMED COHESION POLICY. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations)*. Nie wchodząc w ich szczegóły zasygnalizowane powyżej i przedstawione już w innych opracowaniach (Churski, 2018) należy zwrócić uwagę na fakt, że z perspektywy dekady stanowiącej okres podejmowania w UE działań zgodnych z nowym podejściem do polityki regionalnej można jednak stwierdzić, że pomimo jego niezaprzeczalnych atutów jest on bardzo trudny do zastosowania w praktyce działań strategicznych i programowych polityki rozwoju. Pomimo stosowania bogatego katalogu instrumentów, do których zaliczyć można: strategie inteligentnych specjalizacji, politykę miejską, zintegrowany rozwój obszarów wiejskich, zintegrowane inwestycje terytorialne, obszary strategicznej interwencji i wiele innych nie przynoszą one w pełni oczekiwanych rezultatów (Baltiņa, 2014; Churski i inni, 2017a). Jest to szczególnie widoczne w przypadku regionów mniej rozwiniętych i stanowi nadal wyzwanie dla przyszłej polityki spójności (McCann, Ortega-Argiléz, 2012; Varga, 2017), wskazując na niezbędną potrzebę dalszych działań, w tym decentralizacji zarówno kompetencji, jak i środków finansowych (Böhme i inni, 2008; Böhme i inni, 2011).

Podsumowanie

Przedstawione fakty można uznać za zbiór argumentów potwierdzających możliwość wykorzystania prawidłowości aglomeracji i dyfuzji rozwoju w ograniczaniu skali nierówności. Stanowi to dowód na słuszność osądu Kuklińskiego (1987), który stwierdził, że wbrew poglądom wielu wybitnych autorów, idei rozwoju spolaryzowanego, ze względu na fakt, że stanowi on cechę obiektywną otaczającej nas rzeczywistości, nie da się wyeliminować z intelektualnych i instytucjonalnych ram polityki regionalnej w przyszłości. Potwierdzeniem aktualności tych poglądów są wnioski i rekomendacje Gorzelaka i Smętkowskiego (2019, s. 4), którzy stwierdzają, że „...doktrynę „polaryzacji i dyfuzji”

(lepszym sformułowaniem jest „koncentracji i dyfuzji”)⁴ należy uznać za pożądaną zasadę prowadzenia polityki regionalnej...”. Argumentują to m.in. faktem, że „...zahamowanie wzrostu zróżnicowań terytorialnych jest w znacznym stopniu wynikiem wzmocnienia procesów dyfuzji rozwoju z niektórych obszarów metropolitalnych na tereny bardziej od nich oddalone...” (Gorzelał, Smętkowski, 2019, s. 3). Do podobnych wniosków prowadzą wyniki badań realizowanych w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki *Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych*. potwierdzające fakt pozytywnych następstw procesów dyfuzji rozwoju, wymagających jednak ich wzmacniania ze strony działań polityki regionalnej (FORSED, 2019; Churski i inni, 2020). Należy bowiem pamiętać, że o ile tendencje do aglomeracji stanowią efekt procesów spontanicznych i bez ich koordynacji mogą prowadzić do negatywnych następstw, to tendencje do dyfuzji wymagają celowego i konsekwentnego wzmacniania zarówno po stronie terytoriów oddziałujących, jak i po stronie terytoriów przyjmujących oddziaływanie.

Z pewnością upowszechnione obecnie podejście zorientowane terytorialnie może ułatwić efektywność programowania i realizacji polityki regionalnej przy pełnym wykorzystaniu wskazanych prawidłowości do aglomeracji i dyfuzji rozwoju. Jednak, jak wskazano, przedmiotowa koncepcja nie jest wolna od samoograniczeń o charakterze operacyjnym. Ich przewyższenie uzasadnia potrzebę poszukiwania nowych rozwiązań w tym zakresie. Przywołując propozycje przedstawione w innych opracowaniach (m.in. Churski i inni, 2018b), z pewnością należy zwrócić uwagę na konieczność odchodzenia w wyjaśnianiu i kształtowaniu procesów rozwojowych od podejścia charakterystycznego dla ekonomii/przestrzeni miejsc (*space of places*) w kierunku podejścia ukierunkowanego na ekonomię/przestrzeń przepływów (*space of flows*) (Hudson, 2004; Castells, 2004). Tym samym wykorzystanie prawidłowości rozprzestrzeniania rozwoju zachodzącego między obszarami jego aglomeracji i ich otoczeniem staje się kluczowe dla skuteczności podejmowanych działań interwencyjnych. Możliwość jej zaprogramowania i realizacji w podejściu zorientowanym terytorialnie wymaga wspomnianej już i wskazywanej od dawna (Gorzelał, 2004), konieczności decentralizacji kompetencyjnej i finansowej, gwarantujących możliwość wdrażania elastycznych instrumentów przez w pełni upodmiotowiony samorząd terytorialny. Wskazuje to, tym samym na potrzebę pełniejszego wykorzystania koncepcji *multilevel governance* przy jednoczesnym poszanowaniu zasady „*think globally, act locally*”

⁴ Więcej na temat różnic między aglomeracją, koncentracją i specjalizacją patrz (Ochojski i inni, 2017).

oraz ograniczeniu roli państwa oraz UE do działań koordynacyjno-kontrolnych. Działania te, zarówno na poziomie krajowym, jak również, a nawet zwłaszcza, na poziomie lokalnym, muszą bazować na silnym fundamencie budowanym przez instytucjonalizację rozwoju i rozwój instytucjonalny. Ten pierwszy związany jest z tworzeniem i funkcjonowaniem instytucji koordynujących programowanie, realizację i ewaluację procesów rozwoju. Konkretyzują się one m.in. w formie struktur organizacyjnych administracji i instytucji publicznych. Ten drugi bazuje na normach, wartościach, modelach zachowań, reprezentowanych zarówno przez pojedynczych interesariuszy, jak i ich grupy charakteryzujące się zróżnicowanym poziomem sformalizowania organizacyjno-instytucjonalnego i różnym poziomem zakorzenienia (Rodríguez-Pose, 2013). Wydaje się, że najlepszym narzędziem dla realizacji przedmiotowego planu jest idea zintegrowanego planowania rozwoju, opierająca się na oddolnym (*bottom-up*) modelu planowania strategicznego i przestrzennego dostosowanym do specyfik i potencjałów poszczególnych terytoriów, przy nie ignorowaniu roli czynników egzogenicznych (Gorzelać, 2003).

Implementacja przedstawionych założeń nie będzie łatwa, a w obecnym okresie toczącej się w Europie dyskusji politycznej na temat przyszłości Wspólnoty (White Paper..., 2017), może stanowić prawdziwe wyzwanie. Jej skutecznemu wykorzystaniu nie sprzyjają również w Polsce uwarunkowania krajowe. Świadczy o tym jednoznaczne odrzucenie modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnego w programowaniu krajowej polityki regionalnej, czego dowodzą założenia Strategii na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju (2017) oraz projekt Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego (2019). Co jednak ciekawe towarzyszy temu podkreślanie efektów rozprzestrzenia się rozwoju z ośrodków subregionalnych na ich otoczenie, co wskazuje na niekonsekwencje, od których nie są wolne przedmiotowe dokumenty. Odbywa się to równoległe z promowaniem przez rząd wzmacniania roli państwa, w tym centralizacja wielu kompetencji. Należy mieć nadzieję, że nowe ramy wspólnotowej polityki spójności na okres 2021-2027 przyczynią się do odwrócenia tych tendencji wskazując na rozwiązania zarówno efektywne ekonomicznie, jak i ograniczające skalę nierówności społecznych (Schneider, 2017; Szlachta, Zaleski, 2018).

BIBLIOGRAFIA

- Amin S., 2004, *Zmurszały kapitalizm*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Asheim B.T., Boschma R., Cooke P., 2011, Constructing regional advantage: platform policies based on related variety and differentiated knowledge bases. *Regional Studies*, 45(7): 893–904.
- Baltiņa L., 2014. A place-based approach in EU regional development and its application in Latvia. *Baltic Journal of European Studies*, Vol.4, No. 1(16), Tallinn University of Technology: 34-53.
- Barca F., 2009, *An agenda for a reformed Cohesion Policy, A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*, Independent Report prepared at the request of Danuta Hübner, Commissioner for Regional Policy.
- Barca F., McCann P., Rodríguez-Pose A., 2012, The case for regional development intervention: place-based versus place-neutral approaches, *Journal of Regional Science*, 52, 1: 134-152.
- Barro, R., Sala-i-Martin, X., 1991, *Convergence Across States and Regions*. *Brookings Papers on Economic Activity*, No. 1: 107-182.
- Barro R., Sala-i-Martin X., 2004, *Economic growth*, 2nd edn, MIT Press, Boston MA.
- Bentley G., Pugalis L., 2014, People-centred models, active regional development, space-blind policies and place-based approaches, *Local Economy*, Vol. 29 (4–5): 283–294.
- Bianchetti C., But M.C., 2016, *Territory Matters. Production and Space in Europe, City, Territory and Architecture*, Springer Open, 3, 26: 1-6.
- Böhme K., Eser T. W., Gaskell F., Gusedt E., 2008, *The Territorial Cohesion Principles. Position paper to the EU Green Paper on Territorial Cohesion, ARL 78*, German Academy for Spatial Research and Planning, Hannover.
- Böhme K., Doucet P., Komornicki T., Zaucha J., Świątek T., 2011, *How to strengthen the territorial dimension of Europe 2020 and EU Cohesion Policy*. Warsaw.
- Camagni, R., 2008, *Regional Competitiveness: Towards a Concept of territorial capital*, (W:)(red.) R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini, U. Fratesi, *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe: European Competitiveness and Global Strategies*, Springer Verlag, Berlin: 33-48.
- Castells M., 2004, *Space of flows, space of places: materials for a theory of urbanism in the information age*, (W:) (red.) S.Graham, *The Cybercities Reader*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York: 82-93.
- Churski P., 2014, *The polarization-diffusion model in the changes to the cohesion policy - the consequences to the direction of the growth policy*. (W:) (red.) P.Churski. *The social and economic growth vs. the emergence of economic growth and stagnation areas*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań: 13-27.
- Churski P., Kociuba D., Ochojski A., Polko A., 2017a, *Towards policy - Place-based policy and smart specialization*, (W:) K. Kopczewska, P. Churski, A.Ochojski, A.Polko. *Measuring regional specialisation. New Approach*, Palgrave Macmillan, Springer Nature: 267-380.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2017b, *Czynniki rozwoju regionalnego w świetle współczesnych przemian społeczno-gospodarczych – dyskurs teoretyczny*, 01/2017 - Working Paper of FORSED Project, Zakład Analizy Regionalnej, Instytutu Geografii Społeczno - Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań.
- Churski P., 2018, *Podjęcie zorientowane terytorialnie (place-based policy) – teoria i praktyka polityki regionalnej*, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 41/2018, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań: 31-50.
- Churski P., Perdał R., Konecka-Szydłowska B., Herodowicz T., 2018a, *Redefinicja czynników rozwoju regionalnego w świetle megatrendów społeczno-gospodarczych*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 3(73), Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych, Uniwersytet Warszawski, Wydawnictwo Scholar, Warszawa, DOI: 10.7366/1509499537304.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2018b, *Współczesne wyzwania przemian czynników rozwoju regionalnego w warunkach podjęcia zorientowanego terytorialnie*, 02/2018 - Working Paper of FORSED Project, Zakład Analizy Regionalnej, Instytutu Geografii Społeczno - Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań.
- Churski, P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2020, *European Regional Development and Socio-Economic Changes - Contemporary Perspectives*, Springer Nature, Economic Geography Series, (in print).
- Coorado L., Martin R., Weeks M., 2009, *Identifying and Interpreting Regional Convergence Clusters across Europe*, *The Economic Journal*, Vol. 115 (2005), Issue 502 (03), School of Economics and Finance University of St. Andrews, St. Andrews.
- Doloreux D., Shearmur R., 2011, *Collaboration, information and the geography of innovation in knowledge intensive business services*, *Journal of Economic Geography*, first published online April 8, 2011, doi:10.1093/jeg/1br003.

- Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses, European Economy, 7, European Commission, 2009, Luxembourg.
- ECR2: Economic Crisis: Resilience of Regions, Final Report, version 31 August 2014, ESPON, Luxembourg.
- Friedmann J., Alonso W., 1964, Introduction, (W:) (red.) J. Friedmann, W. Alonso, Regional development and planning. A reader, Cambridge, Mass: MIT Press: 1-13.
- Friedmann J., 1967, A general theory of polarized development, Santiago: Ford Foundation, Urban and Regional Development Advisory Program in Chile, Op. 81.
- Friedmann J. 1974, Ogólna teoria rozwoju spolaryzowanego, (w:) M. Rościszewski (red.), Przestrzeń krajów trzeciego świata – problemy metodologiczne, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Forsed – Serwis internetowy projektu: Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych. <http://www.forsed.amu.edu.pl> (pobrano 15 maja 2019r.).
- Garcilazo J.E., Martins J.O., Tompson W., 2010, Why policies may need to be place-based in order to be people-centred. <http://voxeu.org/article/why-policies-may-need-be-place-based-order-be-people-centred> (pobrano 5 lipca 2017).
- Gaustella G., Timpano F., 2010, Spillovers Diffusion and Regional Convergence: A Gravity Approach, Regional Science Inquiry Journal, Vol. II (2), 2010: 71-82.
- Gill, I., 2010, Regional development policies: Place-based or people centred? VoxEU.org, 10, October 2010.
- Gorzela G., 1989, Rozwój regionalny Polski w warunkach kryzysu i reformy, Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny, 14, Uniwersytet Warszawski.
- Gorzela G., 2003, Bieda i zamożność regionów. Założenia, hipotezy, przykłady, Studia Regionalne i Lokalne, nr 1 (11), Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwo Scholar, Warszawa: 37-58.
- Gorzela G., 2004, Polska polityka regionalna wobec zróżnicowań polskiej przestrzeni, Studia Regionalne i Lokalne, nr 4 (18), Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwo Scholar, Warszawa: 37-72.
- Gorzela G., 2009, Fakty i mity rozwoju regionalnego, Studia Regionalne i Lokalne, nr 2 (36), Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwo Scholar, Warszawa: 5-27.
- Gorzela G., Smetkowski M., 2019, Rozwój regionalny i polityka regionalna, FOR Forum Obywatelskiego Rozwoju, Warszawa.
- Growing unequal?: Income Distribution and Poverty in OECD Countries, OECD Report 2008, Paris.
- Grzeszczak J. (red.), 1978, Teoria biegunów wzrostu, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Grzeszczak J., 2007, Teoria biegunów wzrostu w warunkach polskich: przeszłość i teraźniejszość, (W:) (red.) J. Lach, M. Borowice, T. Rachwał, Procesy transformacji społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych struktur przestrzennych, Instytut Geografii Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków: 120-129.
- Hansen N.M., 1972, Criteria for growth center policy, (W:) (red.) A. Kukliński, Growth poles and growth centers in regional planning, Mouton, Paris: 103-124.
- Harvey D., 2016, The Ways of the World, Profile Books, London.
- Hägerstrand T., 1951, Migration and growth of cultural regions, Lund Studies in Geography, B, 3, Lund.
- Hägerstrand T., 1952, The propagation of innovation waves, Lund Studies in Geography, B, 4, Lund.
- Hägerstrand T., 1967, Innovation diffusion as a spatial process, The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Hirschman A.O., 1958, The strategy of economic development, Yale University Press, New Haven.
- How Regions Grow, Organisation for Economic Cooperation and Development, 2009, Paris.
- Hudson R., 2004, Conceptualizing economies and their geographies: spaces, flows and circuits, Progress in Human Geography, 28, 4: 447-471.
- Jewtuchowicz A., 2016, Terytorium i terytorializacja w europejskiej polityce rozwoju regionalnego, Studia Prawno-Ekonomiczne, t. XCVIII: 221-235.
- Kisiała, Sępiński (red.), 2013, Rola obszarów Metropolitalnych w polityce regionalnej i rozwoju regionalnym, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań.
- Knowles R., Shaw J., Docherty I., 2008, Transport Geographies: Mobilities, Flows and Spaces, Blackwell Publishing, Oxford.
- Komornicki T., Sleszyński P., Rosik P., Pomianowski W., 2010, Dostępność przestrzenna jako przesłanka kształtowania polskiej polityki transportowej, Biuletyn KPZK PAN, z. 241, Warszawa.

- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. Dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 13 grudnia 2011r., Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020, Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie. Dokument przyjęty przez Radę Ministrów dnia 13 lipca 2010 r., Lipiec 2010 r., Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030, Rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony, Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, http://archiwum.muir.gov.pl/media/67208/KSRR_17_12_2018_projekt.pdf, (pobrano 15 maja 2019r.).
- Krugman P., 1991a, Increasing returns and economic geography, *Journal of Political Economy*, 99, 3: 483-499.
- Krugman P., 1991b, *Geography and Trade*, The MIT Press, Cambridge.
- Krugman P., 1995, *Development geography, and economic theory*, Ohlin Lectures, MIT Press, Cambridge-London.
- Kukliński A., 1987, Polarization processes in historical and prognostic perspective, Institute of Space Economy, University of Warsaw.
- Ladd, H., 1994, Spatially targeted economic development strategies: do they work? *Cityscape: A Journal of Policy Development and Research*, 1: 193-218.
- Lasuen J.R., 1969, On growth poles, *Urban Studies*, 6, 2: 137-161.
- Lucas R.E., 1988, On the mechanics of economic development, *Journal of Monetary Economics*, vol. 22, 1: 3-42.
- McCann P., Ortega-Argiléz R., 2012, Some practical elements associated with the design of an integrated and territorial place-based approach to EU Cohesion policy. (W:) (red.) R. Crescenzi, M. Perocco, *Geography, Institutions and Regional Economic Performance*. Springer, New York: 95-119.
- Myrdal G., 1957, *Economic theory and underdeveloped regions*, Duckworth, Londyn.
- Neumark D., Simpson H., 2014, *Place-Based Policies*, NBER WORKING PAPER SERIES, Working Paper 20049, Cambridge.
- Ochojski A., Polko A., Churski P., 2017, Theoretical foundations of specialisation, agglomeration and concentration. W: K. Kopczewska, P. Churski, A.Ochojski, A.Polko. *Measuring regional specialisation. New Approach*. Palgrave Macmillan. Springer Nature: 1-68.
- Porównanie modeli polityki rozwoju regionalnego rządów PiS - Grażyny Gęsickiej i PO - Michała Boniego. <http://www.blogpress.pl/node/16552>, (pobrano 15 lutego 2013r.).
- Perroux F., 1955, Note sur la nation de „pole de croissance”, *Economie Appliquee*, vol. 8, no. 1-2: 307-320.
- Porter M.E., 1990, *The competitive advantage of nations*, Free Press, New York.
- Reshaping Economic Geography, *World Development Report 2009*, The World Bank, Washington, DC.
- Regional Policy Challenges, *New Issues and Good Practices*, 31 March 2009, OECD, Paris.
- Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth, *Organization for Economic Cooperation and Development*, 2009, Paris.
- Richardson H. W., 1973, *Regional growth theory*, London, Macmillan.
- Richardson H.W. i inni (red.), 2011, *Reshaping regional policy*, Edward Elgar Publishing Limited. Cheltenham.
- Richardson H.W., 1984, *Regional policy in a slow-growth economy*, (W:) (red.) G. Demko, *Regional Development Problems and Policies in Eastern and Western Europe*, London: Croom Helm: 258-281.
- Rodríguez-Pose A., 2013, Do Institutions Matter for Regional Development? *Regional Studies*, vol. 47, no. 7: 1034-1047.
- Romer P., 1986, Increasing returns and long-run growth, *Journal of Political Economy*, 94, 5: 1002-1037.
- Romer P., 1990, Endogenous technological change, *Journal of Political Economy*, 98, 5, part II: 71-102.
- Romer P., 1994, The Origins of Endogenous Growth, *The Journal of Economic Perspectives*, 8(1): 3-22.
- Schneider M., 2017, Przyszłość polityki spójności po 2020 r. Ku silnej i skutecznej europejskiej polityce spójności po 2020 r., Komisja Polityki Spójności Terytorialnej i Budżetu UE, COTER-VI/015, Komitet Regionów, Warszawa.
- Schumpeter J., 1960, *Teorie rozwoju gospodarczego*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa.
- Smętkowski M. 2011, Wpływ polityki spójności na dyfuzję procesów rozwojowych w otoczeniu dużych polskich miast, *Studia Regionalne i Lokalne*, Wydanie specjalne, Wydawnictwo Naukowe Scholar. Warszawa.
- Smętkowski M. 2013, *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Spolaore E., Wacziarg R., 2009, The Diffusion of Development, *The Quarterly Journal of Economics* 124 (2): 469-529.
- Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju, Ministerstwo Rozwoju, Dokument przyjęty decyzją Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017. Warszawa.
- Strategia Rozwoju Kraju 2020. Uchwała nr 157 Rady Ministrów z 25 września 2012r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kraju 2020, *Monitor Polski* z dnia 22 listopada 2012r., poz. 882, Warszawa.

- Strategia Rozwoju Województwa Wielkopolskiego do 2020 roku, Sejmik Województwa Wielkopolskiego, 19 grudnia 2005 r., Poznań.
- Todd D., 1974, An appraisal of the development pole concept in regional analysis, *Environment and Planning*, A, 6, 3: 291-306.
- Tödtling F., Tripl M., 2005, One size fits all ? Towards a differentiated regional innovation policy approach, *Research Policy*, t. 34, nr 8: 1203–1219.
- Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon 13 December 2007, (2007/C 306/01), Lisbon-Brussels.
- Varga A., 2017, Place-based, spatially blind or both? Challenges in estimating the impacts of modern development policies: The case of the GMR policy impact modeling approach. *International Regional Science Review*, vol. 40, issue 1: 12-37.
- White Paper of Future on the Future of Europe. Reflections and scenarios for EU 27 by 2025. COM(2017) 2025 of 1 March 2017, European Commission, Brussels.
- Wójcik P, Herbst M., 2011, Obszary polaryzacji i dyfuzji rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce. Próba delimitacji. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. Warszawa.
- Szlachta J., Zaleski J., 2018, Strategiczne wybory polityki spójności UE po roku 2020 w świetle dokumentów programowych Komisji Europejskiej, W: (red.) P.Churski, Teoretyczne i aplikacyjne wyzwania współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej, *Studia KPZK PAN*, t. CLXXXIII, Warszawa: 213-224.